

UOT 336.02

Azərbaycan ərazisində vergi sisteminin inkişaf tarixi

Musayev Azad Qəzənfər oğlu*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin magistranı

Müəllif ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə "Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalının bu ilin may ayında "Vergilər və iqtisadi inkişaf" mövzusunda magistrantlar arasında keçirdiyi referat müsabiqəsində 3-cü yerə layiq görülmüşdür.

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən hazırkı dövrədək vergi sisteminin təşəkkülü və inkişafının təhlil edilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası - tarixi yanaşma və kompleks təhlil.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycan ərazisində vergi sisteminin müxtəlif tarixi dövrlər üzrə təşəkkülü və inkişafının əsas istiqamətlərinin müəyyənəndirilməsi.

Tədqiqatın məhdudluqları - Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi ilə bağlı arxiv materiallarının və bu sahədə kompleks xarakterli tədqiqatların məhdudluğu.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi ilə bağlı məlumatların genişləndirilməsi və tarixi inkişaf prosesləri nəzərə alınmaqla onun gələcək inkişaf perspektivlərinin müəyyənəndirilməsi.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi aspektlərinin müxtəlif tarixi dövrlər üzrə sistemli şəkildə təhlili.

Açar sözlər: *Qurani-Kərim, vergi sistemi (bac, xərac, cizyə, töycü).*

1. Giriş

Cəmiyyətdə ən mühüm iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edən vergi sisteminin müəyyən bir təşəkkül tarixi vardır. Sosial təzahür kimi vergi sisteminin Azərbaycan ərazisində öz inkişafını haradan və necə götürdüyünü, onun tarixi köklərini və mən-

* AZ1000. Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç. 6.
azad1985@gmail.com

bələrini izləmək, onun təhlilini aparmaq olduqca zəruridir. Ona görə ki, istənilən tarix, o cümlədən vergi sisteminin tarixi zamanələrin keçmiş, indiki və gələcək dövrləri arasında müəyyən əlaqəni özündə əks etdirir. Bütövlükdə tarixi inkişafı nəzərə almadan mövcud vergi sistemini hüquqi və demokratik dövlətlərin tələblərinə, məqsəd və vəzifələrinə cavab verəcək səviyyəyə qaldırmaq olmaz. Başqa sözlə Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş vergi sisteminin təhlilini aparmadan onun müasir səviyyəyə uyğun gələn mexanizmini yaratmaq mümkün deyildir.

2. Qədim Azərbaycan ərazisində vergi sisteminin təşəkkül tapması

Qədim maliyyə institutu olan vergi sistemi dövlətin yaranması ilə eyni bir vaxtda təşəkkül tapmışdır. Azərbaycanda vergi sisteminin inkişaf tarixini şərti olaraq bir neçə dövrlərə bölmək olar.

Birinci dövr qədim dövr olmaqla Sasani imperiyası, Ərəb xilafəti və xilafətdən sonrakı dövrləri əhatə edir;

İkinci dövr klassik vergi nəzəriyyələri əsasında vergi sistemlərinin təşəkkül tapması dövrü ilə bağlıdır.

Üçüncü dövr müasir vergi sistemlərini əhatə edir.

Qədim Şərqi bütün ölkələrində qədim dövrdə vergiqoyulma özünün natural xarakteri ilə yanaşı, qeyri-mütəşəkkilliyi və təsadüfiliyi ilə xarakterizə olunurdu. Belə ki, zəbt olunmuş ərazilərin əhalisinə qarşı son dərəcə sərt vergi siyasəti yeridilmiş, onsuz da müvafiq vergi və mükəlləfiyyətlərə cəlb edilən əhalini, əlavə olaraq yeni öhdəliklərə - bac, xərac, cizyə və töycülər ödəməyə məcbur etmişlər. Qədim dövrdə Şərqi ölkələrindən biri kimi, Azərbaycan dövlətinin də ərazisində müxtəlif natural vergi və yığımlar: uşr, xərac, cizyə, töycü və s. ödəmələr tətbiq olunurdu. Azərbaycan torpaqlarında yaşayan əhalidən yığılan həmin vergilər müxtəlif dövrlərdə müxtəlif imperiyaların xəzinələrinin gəlir mənbəyini təşkil edirdi. Tətbiq olunan vergi və ödəmələrin hər birinin spesifik alınma və yığım qaydaları və şərtlərinin olmasına baxmayaraq, vergi yükünün ağırlığı bir qayda olaraq aşağı təbəqənin, əhalinin üzərinə qoyulurdu.

Sasani imperiyası VII əsrdə Qədim dünyanın (*Avropanın*) şərq sahəsini təşkil edirdi [1]. Qədim mənbələrdə imperiya xəzinəsinə bac verən Azərbaycan torpaqlarından Layzanşah və Şirvanşah torpaqlarının adı çəkilir. Prof. M.X.Şərifli qeyd edirdi ki, həmin bac - «xaraq» adlanırdı. Beləliklə, əvvəllər «xaraq», sonrakı yüzilliklərdə isə «xərac» adlanan qədim vergi ilk dəfə Sasanilər sülaləsi tərəfindən tətbiq edilmişdir.

Tədqiq olunan dövrdə vergi və məcburi ödəmələrin yığım qaydalarına gəlincə, demək lazımdır ki, müxtəlif hakimlər tərəfindən yığımın ayrı-ayrı qaydaları tətbiq olunurdu. Sasani imperiyası dövründə daha mükəmməl qayda I Xosrov Ənuşirəvan

tərəfindən qoyulmuşdu. Onun əmri ilə bütün imperiya əhalisinin siyahıya alınması və torpaq sahələrinin və mülklərinin kadastrı həyata keçirildi. Bu siyasətin nəticəsində bütün vilayətlərdən, habelə bütün Azərbaycan ərazilərindən xəzinəyə daxil olan vergilərin yığımı qaydaya salındı.

Müqəddəs Quran Allah tərəfindən müsəlmanlara və bütün dünyanın insanlarına bəxş edilən keçmiş və gələcək haqqında həqiqətləri özündə təcəssüm etdirən müdrik bir kitabdır. Məlumdur ki, Quran sələmçiliyi qadağan edir. Bu barədə «Əl-Bəqərə» Surəsi 275-ci ayədə konkret olaraq deyilir ki, «Sələm (*faiz*) yeyənlər qəbirlərindən ancaq şeytan toxunmuş kimi qalxarlar. Allah alış-verişi halal, sələm (*faiz*) almağı isə haram etmişdir. Allah sələmi məhv edər, sədəqələri isə artırar» [2].

Qurani-Kərim müsəlmanların bir neçə maddi və maliyyə öhdəliklərini (*fərzlərini*), o cümlədən, 6-cı Surə- Əl-ən'am» Surəsi 141 ayədə – «haqq»; 2-ci Surə - «Əl-Bəqərə» Surəsi 267-ci ayədə- «infaq»; 9-cu Surə - «Ət-tövbə» 60-cı ayədə - «sədəqə»; 2-ci Surə - «Əl-Bəqərə» surəsi 184-cü ayədə - «fitrə» (*fidyə*); 2-ci Surə «Əl-Bəqərə» surəsi 43-cü ayədə - «Zəkət» (*vergi*) müəyyən edir.

Qurani- Kərimdə «Əl-Bəqərə» Surəsinin 272-ci ayəsində sədəqənin anlayışı və məzmunu göstərilmişdir. Belə ki, sədəqə Allah yolunda canından keçərək özünü dolandırmaq üçün yer üzərində hərəkət edə bilməyən və ya buna imkanı olmayan yoxsullar üçün nəzərdə tutulan belə şəxslər, əslində, dilənçilikdən çəkindiklərinə görə bəziləri onları dövlətli hesab edə bilərlər. Onlar heç kəsdən israrla bir şey istəmzlər.

Sədəqə haqqında Qurani-Kərimdə yazılan ayələri təhlil edərək belə qənaətə gəlmək olur ki, sədəqə könüllü surətdə verilməsi nəzərdə tutulan ianədir. Maddi köməkdir, haqqdır, ödəncdir. Lakin onun verilməsi biz müsəlmanlar üçün fərz, yəni öhdəlik, vəzifə hesab edilməlidir. Sədəqə verməklə hər bir müsəlman əslində mənəvi, psixoloji, maddi cəhətdən rahatlıq tapır. Ona görə ki, bununla onun bir kimsəyə köməyi dəymiş, bir kimsənin ailəsini aclıqdan qurtarmış, bir kimsənin maddi vəziyyətini yüngülləşdirmiş olur [3].

Sənətə görə, müsəlmanın digər fərslərindən, yəni vəzifələrindən biri də «fitrə» verməkdir. Fitrə Ramazan ayının sonunda müsəlmanlar tərəfindən icra olunan fərslərdir. Fitrənin verilməsi həmin Ramazan ayında oruc tutmaq qədər mühüm olan vəzifədir («Əl-Bəqərə» surəsi, 183-185 ayələr). Fitrə- yoxsullara münasibətdə olunan köməkdir.

Quranın 23-cü «Əl-muminin» surəsinin 4-cü ayəsində; 24-cü «Ən-Nur» surəsinin 56-cı ayəsində; 41-ci «Fussilət» surəsinin 7 və 8-ci ayələrində müsəlmanların başlıca vəzifəsinin zəkət olduğu göstərilir. Bütövlükdə 107-ci surə isə «Əl-Maun» surəsi isə elə «zəkət» adlanır və zəkətin verilməsini müsəlmanlar üçün məcburi vəzifə hesab edir. Müqəddəs Quran zəkata böyük əhəmiyyət verir.

Qurani-Kərimdə bütün əks olunan və verilməsi nəzərdə tutulan ianələr və ödənclərin hərəsinin özünəməxsus xüsusiyyəti, təyinatı və məqsədləri vardır. Belə ki,

sədəqə nə məcburdur, nə də verilmə vaxtı və miqdarı məlumdur. Sədəqə- qazanlardan Allah yolunda sərf etmək, kasıblara, imkansızlara kömək etmək deməkdir («Əl-Bəqərə», 273-cü ayə) Haqq- Quranın 16-cı surəsi olan «Əl-Ənam» surəsinin 141-ci ayəsinə görə, Allahın yaratdığı bağ-bağatın bəhrələrindən həm insanların özlərinin istifadə etməsi və habelə, o bəhrələrin yığımı günü haqqının ödənilməsinə müəyyən edən bərdur.

Şəriət vergiyə cəlb olmanın daha bir formasını da müəyyən etmişdir ki, ona “xüms” deyilir. Xüms-əmlak və işgüzarlıqdan alınan vergi olaraq, gəlirin beşdə bir hissəsini əhatə edir.

İslamda vergi sistemi insanların ən ali davranış qaydaları ilə, özünü dərk etmə prinsipi ilə əlaqələndirilir. Yəni hər bir şəxs əldə etdiyi gəlirin artıq qalan hissəsindən beşdə bir düsturu ilə xüms verməlidir.

VIII əsrin ikinci yarısından XIII əsrin əvvəllərində olan Ərəb Xilafəti dövrü Azərbaycanın orta əsr mədəniyyəti və iqtisadiyyatı tarixində daha məhsuldar olmuşdur.

Tarixi faktlar göstərir ki, xərac müsəlman dövlətlərində tətbiq edilən vergi olmaqla, üç formaya malik idi: birincisi, əraziyə və torpağın ölçüsünə görə nağd pulla alınır ki, buna «misahə» xəracı deyilirdi; ikincisi, xalis məhsula görə natural formada tutulurdu, buna «müqasimə» deyilirdi; üçüncüsü, torpağın ölçüsü və məhsulun miqdarına görə deyil, yalnız müəyyən bir məbləğ nəzərdə tutulurdu ki, bu - «müqatsə» adlandırılırdı [4].

Xərac sistemi həm Sasanilər dövründə, həm də sonrakı yüzilliklərdə dövlətin əlində əhaliyə qarşı əsas istismar aləti olmuşdur.

Qədim mənbələrə istinad edən tarixçilərin əsərlərindən görünür ki, orta əsrlərdə xərac vergisinin tətbiq edilməsi ağır şəraitdə həyata keçirilir və bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da vergi, dövlətin əlində kəndliləri var-yoxdan çıxarmaq aləti idi.

Belə ki, silah gücünə işğal edilən torpağın əhalisi islamı qəbul etdiyi təqdirdə torpaq onun əlində qalırdı. Bununla belə, torpağa görə xərac vergisi və məhsuldar zəkat ödənilməli idi. Lakin islamı qəbul etməyən əhalinin torpaqları əllərindən alınmış, torpağı işğal edənlərə paylanırdı. İslamı qəbul etməyən əhali dövlətə can vergisi - «cizyə» verməli idi. Əgər islamı qəbul edərək torpağı becərərdilərsə, bu torpağa görə xərac vergisi ödəməli idilər.

Mənbələrə görə orta əsrlərdə tətbiq edilən vergilərin içərisində ən ağırı elə xərac vergisi idi.

Ərəb Xilafəti dövründə «cizyə» (*Sasanilər dövründə - gizit*) can vergisi olub, tərcümədə «dövlətin təbəəsi olmaq» mənasını daşıyırdı. Bu vergi pul formasında tətbiq olunurdu. İşğal edilən torpağın əhalisi İslamı qəbul etməkdən boyun qaçırırdılarsa, onlardan dövlətin xeyrinə «cizyə» alınır. Beləliklə, cizyə - əhalinin müsəlman olmayan təbəqələrindən alınan can vergisi olmuşdur.

3. Azərbaycanın vergi sistemi tarixində aparılan vergi islahatlarının mahiyyəti

Orta əsrlərin vergi münasibətləri tarixində ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən vergi islahatları da aparılmış və aparılan islahatların müəyyən dərəcədə əhəmiyyəti də olmuşdur. Onlardan bəziləri aqressiv və mürtəcə xarakter daşımış, bəziləri isə əksinə mütərəqqi istiqamətdə aparılmışdır.

Bütövlükdə isə vergi qoyma sahəsində olan dəyişikliklər məzmunundan asılı olmayaraq vergi işinin bir yerdə dayanmayıb inkişaf etməsi və təkmilləşməsi demək idi. Bu nöqtəyi nəzərdən, Qazan xanın 1295-1304-cü illərdə vergi sahəsində apardığı islahatlar hətta monqolların Azərbaycana təsiri şəraitində olsa da belə, orta əsr vergi işi tarixinin ən yüksək nailiyyəti idi.

Qazan xana qədər isə, ölkədə əvvəlki vergilərlə yanaşı, monqolların təyin etdiyi yeni vergilər toplanırdı. Əhalinin 10 yaşdan 60 yaşadək kişiləri siyahıya alınmış, 40-dan artıq vergi və mükəlləfiyyətlər müəyyən olunmuşdu. Vergi yığılmasında qayda-qanun olmadığından eyni vergi təkrarən alınır. Vergini verə bilməyənlərin oğul və qızları əllərindən alınır, rəiyyəti məcburi əməyə (*biyara*) cəlb edirdilər [5].

Qazan xanın apardığı istər iqtisadi islahatlar, istərsə də vergi islahatları tezliklə öz müsbət nəticələrini göstərdi. Əvvəla, ölkə iqtisadiyyatında müsbət dəyişikliklər baş verdi. İkincisi, bu islahat əhalinin vəziyyətini müəyyən dərəcədə yüngülləşdirdi. Üçüncüsü, vergi islahatları dövlət xəzinəsinə vergi daxilolmalarının artmasına səbəb oldu. Nəhayət iqtisadiyyatın vəziyyəti xeyli möhkəmləndi və belə vəziyyət bir neçə onilliklər boyu davam etdi.

Uzun Həsəndən sonra XV əsrin axırlarında daha bir islahat yeni Ağqoyunlu padşahı tərəfindən aparıldı. Belə ki, 20-yə qədər vergi və mükəlləfiyyətlər ləğv edildi və xəracın yeni forması olan «malcəhət» torpaq vergisi kimi, kəndli məhsulunun böyük bir hissəsindən ibarət olmaqla tətbiq olundu. Bununla belə, ailə və can vergisi - hər kəndli ailəsindən adambaşına alınan vergi; inzibati idarə məmurlarının və ruhanilərin, əsgəri qoşunların xeyrinə yığılan vergi; tamğa-gömrük rüsumu; şilan-bəha-hakimlərin xərcləri üçün alınan vergi; rəsmül-sədarə-ruhani başçısının xeyrinə vergi; rəsmül-vəzarə-vəzirin xeyrinə vergi darğalıq-yerli hökumət məmurları üçün vergi; rüsumi-ümmal-maliyyə məmurları üçün vergi; məvaşi-mal-qaradan, yaxud otlaqlardan yığılan vergi; tağar-taxılı olanlardan və çaxır çəkənlərdən yığılan vergi; avarizat-müxtəlif hadisələrlə bağlı yığılan ərzaq vergisi və s. vergilər tutulurdu.

XVIII əsrin sonu XIX əsrin başlanğıcında Şimali Azərbaycan torpaqları Rusiyanın tərkibinə qatıldıqdan sonra xanların, habelə Rusiya tərəfə keçməkdən imtina edib qaçmış feodalların torpaqları dövlət xəzinəsinin ixtiyarına keçdi. Kəndlilər istifadə etdikləri torpaqlara görə dövlət xəzinəsinə və torpaq sahiblərinə vergilər ödəyir, mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bu dövrdə də vergilər həm pulla, həm də natura ilə ödənilirdi.

4. Klassik vergi nəzəriyyələri əsasında formalaşan vergi sistemi

Vergi nəzəriyyəsi özündə vergilərin mahiyyəti, tətbiqi texnikası, onların cəmiyyət həyatında rolu və əhəmiyyətinə dair təcrübəyə söykənməli olan elmi baxışları və konsepsiyaları əks etdirir. Dövlətlərin vergi sistemləri modellərinin əsasında müəyyən nəzəriyyələr dayanır.

Vergi sisteminə dair bütün nəzəriyyələr ümumi və xüsusi nəzəriyyələrə bölünür.

Ümumi nəzəriyyələr vergi münasibətlərinin mahiyyətinin subyektlərin davranış qaydalarını müəyyən etməklə təhlil edilməsini və vergi münasibətlərinin tənzimində optimal və əlverişli yolların araşdırılması və onların müqabilində baş verəcək nəticələri qabaqcadan görməklə subyektlərin xəbərdar edilməsi məsələsi ilə bağlıdır. Bu tip nəzəriyyələr az qala orta əsrlərdən bəri yaradılmış və sonralar da artmışdır.

Yaradılması tarixi orta əsrlərə aid olan «dəyişmə nəzəriyyəsi» vergilərin əvəzli olması ideyasından çıxış etmişdir. Hesab edilmişdir ki, insanlar vergi ödəməklə, bunun əvəzində dövlətdən qayda-qanunun qorunmasını və s. xidmətləri sanki satın alırlar.

İntibah dövründə Monteskye, Volter, Hobbs, Mirabo tərəfindən yaradılmış «atomistik nəzəriyyə»yə görə də vergi tərəflər arasında müqavilə nəticəsi olmaqla, - təbəələrin müxtəlif xidmətlərə görə dövlətə köçürdüyü haqdır. Bu nəzəriyyəyə görə heç kəs əldə olunmuş faydaların müqabilində ödəniləcək vergilərdən imtina edə bilməz.

XIX əsrin birinci yarısında J.Simond de Sismondi tərəfindən irəli sürülmüş nəzəriyyəyə görə vergi – mülkiyyət hüququndan istifadə etməklə, ədalət mühakiməsi və ictimai qaydalardan xeyir görən vətəndaş tərəfindən ödənilən həmin nemətlərin qiymətləridir.

Klassik vergi nəzəriyyəsinin tərəfdarları vergiləri dövlət gəlirlərinin bir növü kimi müəyyən edir, hökumətin saxlanması üçün bir mənbə kimi qəbul edir, lakin hər hansı başqa əhəmiyyət kəsb etmədiyini israr edirlər. Belə ki, vergilərin iqtisadiyyatı tənzim etməsi fikirləri onlar tərəfindən təkzib olunur. Rüşumlar və yığımlara gəldikdə isə, onların vergilər sisteminə daxil edilməsinə birmənalı münasibət göstərmir.

Şotland iqtisadçısı Adam Smit özünün klassik vergi nəzəriyyəsində vergilərə dair irəli sürdüyü prinsiplərin ikisi vergi elementlərinin əhəmiyyəti ilə bağlı idi [6].

XX əsrin 50-ci illərində amerikan iqtisadçısı Milton Fridmanın irəli sürdüyü Monetarizm nəzəriyyəsi pul dövriyyəsinin kəmiyyət baxımdan qiymətləndirilməsinə əsaslanaraq, vergilərə, digər elementlər kimi, dövriyyəyə təsir göstərə bilən bir mexanizm kimi baxırdı.

Artıq qeyd olunduğu kimi, vergi nəzəriyyələrinin bir qismini xüsusi nəzəriyyələr təşkil edir. Belə nəzəriyyələr müxtəlif dövrlərdə yaranmışdır.

Hələ orta əsrlərdə, habelə orta əsrlərin sonlarında, eləcə də XIX əsrin axırlarında irəli sürülmüş nəzəriyyələrdən biri «Dolayı və düzünə vergiqoyulma arasında

qarşılıqlı münasibət nəzəriyyə»si idi [7]. Bu nəzəriyyənin mahiyyəti qeyd edilən dövrlərdən asılı olaraq bir-birlərindən fərqlənirdi. Belə ki, orta əsrlərdəki mövqelərə görə, vergi sistemlərinin düzünə vergilər əsasında yaradılması məqsəduyğun, dolayısı vergilər isə zərərli hesab edilirdi. Orta əsrlərin axırlarında, əksinə, dolayısı vergilərə üstünlük verilməsi təbliğ edilirdi. Lakin XIX əsrin axırlarında isə nəzəriyyəçilər dolayısı və düzünə vergiqoyulma arasında balansın saxlanılmasını zəruri hesab edirdilər.

Xüsusi nəzəriyyələrə müxtəlif dövrlərdə proporsional və progressiv vergiqoyulma nəzəriyyəsini, habelə vergi yükünün digərinə keçirilməsi (vergi yükünün əvəzləşdirilməsi) haqqında nəzəriyyəni (XVII əsrin ortaları) aid etmək olar.

Xüsusi nəzəriyyələr içərisində mərkəzi yerlərdən birini (Los-Anceles şəhəri) Cənubi-Kaliforniya Universitetinin professoru, iqtisadçı alim Artur Lefferin «Büdcə daxilolmalarının vergi dərəcələri hədlərindən asılılığı» nəzəriyyəsi tutur. A. Leffer vergiqoyulmanın progressivliyi ilə büdcə gəlirləri arasında asılılığı ifadə edən Leffer əyrisinin müəllifidir.

XIX əsrdə progressivlik metodunun müdafiəsində dayanan «Tələfatların bərabərliyi nəzəriyyəsi» və «Minimum tələfat nəzəriyyəsi» (bəzi mənbələrə görə, onların müəllifləri sırasında rus alimi D.İ. Boqolepov, ingilis alimi Edvard R.A. Seliqman və başqalarının adlarını çəkmək olar) yaranmışdı.

«Tələfatların bərabərliyi nəzəriyyəsi»nin gəldiyi nəticə ondan ibarət idi ki, gəlir məbləğinin artması ilə onun subyektiv dəyəri aşağı düşür. Belə ki, həmin gəlir daha az həcmdə zəruri tələbatların təmin olunmasına xərclənmiş olur.

«Minimum tələfat nəzəriyyəsi»nin vergiqoyulmanın progressivliyinə münasibəti başqa cür olmuşdur. Bu nəzəriyyəyə əsasən, vergi siyasətinin başlıca vəzifəsi xalq təsərrüfatından planlaşdırılan lazımı qədər məbləği bütün əhali, bütün vergi ödəyicilər tərəfindən daha az tələfatla yığa bilməkdən ibarətdir.

Beləliklə, vergilər yaşayış minimumunu təmin etdikdən sonra, gəlirin sərbəst qalan artığını mənimsəmə vasitəsi olmamalıdır. Normal olan odur ki, vergilər zəruri istehlak fonduna toxunmadan gəlirin məhz elə həmin artıq olan hissəsindən ödənilməlidir.

5. Müasir Azərbaycanın vergi sistemi

Azərbaycan Respublikasında formalaşmış olan bazar iqtisadiyyatının əsas mexanizmlərindən biri kimi vergi sistemi çıxış edir. Dövlətin vergiqoyulma sahəsində isə bazar münasibətlərinə bir neçə onilliklər bundan əvvəl daxil olmuş və inkişaf edən dövlətlərdən fərqli olaraq, təcrübəsi çox azdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsində deyilir ki, qanunla müəyyən edilmiş vergiləri və başqa dövlət ödənişlərini tam həcmdə və vaxtında

ödəmək hər kəsin borcudur» [8]. Əgər maddənin məzmununa fikir versək, burada «qanunla müəyyən edilmiş vergilər» ifadəsində ikili məna olduğunu anlayırıq. Belə ki, vergi qanunla müəyyən olunmalıdır, yəni verginin normativ əsasından söhbət gedir. Hazırda bir çox dövlətlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da bazar iqtisadiyyatına uyğun vergi sistemi qurulmuşdur.

Vergi sistemi - təşkilati-hüquqi və iqtisadi vahidliyə malik ayrı-ayrı vergilərin məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi müxtəlif şərtlərdən ibarət elementləri özündə birləşdirir:

- ❖ vergiqoyulma prinsipləri sistemi;
- ❖ vergiqoyulma tərkibi;
- ❖ vergi və rüsumlar sistemi;
- ❖ vergi ödəyicilərinin tərkibi;
- ❖ vergi nəzarəti sistemi;
- ❖ vergi hüququnun sistemi;
- ❖ vergi təhlükəsizliyi sistemi;
- ❖ vergi hüququnun subyektlərinin hüquq və vəzifələrinin tərkibi;
- ❖ büdcələr arasında vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsi qaydası;
- ❖ vergi münasibətləri iştirakçılarının hüquq və mənafeələrinin müdafiə üsullarının sistemi.

Müasir dövrdə dünyada aşağıdakı vergi sistemi modelləri mövcuddur:

- ⇒ anqlosakson modeli;
- ⇒ avrokontinental modeli;
- ⇒ latınamerikan modeli;
- ⇒ qarışıq model.

Azərbaycan avrokontinental modelinə aiddir.

6. Nəticə

Azərbaycanda vergi sisteminin inkişaf tarixini şərti olaraq bir neçə dövrlərə bölmək olar.

Birinci dövr qədim dövr olmaqla Sasani imperiyası, Ərəb xilafəti və xilafətdən sonrakı dövrləri əhatə edir;

İkinci dövr klassik vergi nəzəriyyələri əsasında vergi sistemlərinin təşəkkül tapması dövrü ilə bağlıdır.

Üçüncü dövr müasir vergi sistemlərini əhatə edir.

Göstərilən dövrlər üzrə müxtəlif tarixi mərhələlərdə tətbiq edilən vergi növləri təhlil edilmiş və onların mənfəi və müsbət aspektləri göstərilmişdir.

Vergi sisteminə dair bütün nəzəriyyələr ümumi və xüsusi nəzəriyyələrə bölünür.